

Ольга ГУР'ЄВА
(м. Харків)

ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНІ КАМПАНІЇ 1930–1931 рр. в УКРАЇНІ: ФОРМИ, МЕТОДИ ТА НАСЛІДКИ ЗДІЙСНЕННЯ

Для багатокладної економіки періоду НЕПу були характерними поняття і явища «збут», «реалізація», «торгівля», «сільський ринок», які засвідчували факт існування ринкових відносин, коли «мирно співіснували» державний, кооперативний, колективний, приватний сектори. В офіційних виданнях та науковій літературі 20-х років використовувався термін «хлібозаготівлі», котрий означав закупівлю селянського хліба державними, кооперативними і приватними організаціями.

Визначення «хлібозаготівельні кампанії», якими користуються сучасні українські історики, стосується системи державних заготівель зернових культур 1928–1933 рр., тобто форм і методів хлібозаготівель, запроваджених партійно-радянськими органами. Існує велика кількість літератури про історію здійснення хлібозаготівель. Так, С.В. Кульчицький зазначає, що у 1928–1929 рр. виникла «хлібозаготівельна криза», а хлібозаготівлі відбувалися «силовими методами»¹. Він застосовує також сполучення «заготівлі з урожаєм 1931 р.», які, на його думку, тривали до весни 1932 р.². Термін «поставки колгоспної продукції», що досягли у 1930–1931 рр. «рекордно високого рівня»³, показує не політико-економічну систему вилучень, а передусім форму реалізації селянської продукції. Особливості виникнення зернової проблеми та «кризи хлібозаготівель», а також методи заготівель 1928/29 р., політика тотального вилучення хліба в українському селі 1932–1933 рр. висвітлено в колективній монографії, що вийшла 2003 р.⁴. Підкреслюється, що до «масової смертності сільського населення в 1933 р. перш за все призвели три хлібозаготівельні кампанії поспіль»⁵. Отже, судячи з наукової літератури, яка вийшла в Україні протягом 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст., визначення «хлібозаготівельна кампанія» є ключовим словом голодознавчої проблематики та набуло відповідного статусу в історіографії історії аграрних відносин другої половини 20-х – першої половини 30-х рр. Історики продовжують широко висвітлювати специфіку «надмірних хлібозаготівель»⁶, пов'язуючи їх переважно із основною причиною голодомору. З'являються також дисертації, у яких розглядаються державні «хлібозаготівельні повинності» селян⁷, тобто виконання планів зернопоставок різними секторами – колгоспами, радгоспами, селянами-односібниками.

Хронологічно упродовж 1930–1931 рр. відбувалися дві кампанії державних заготівель зернових культур: з врожаю 1930 та врожаю 1931 р. На 1 серпня 1930 р. в Україні було створено 20480 колгоспів, які об'єднали близько 30% селянських господарств та мали понад 10 млн га ріллі, що становило 36%⁸. Масовий вихід з колгоспів селян характерний для зимово-весняного періоду, призупинився, але вступ до них нових членів не «покрив виходу». Організаційно-виробничими процесами місцеві органи влади не дуже займалися, бо були «захоплені роботою по хлібозаготівлі»⁹. Наркомзем УСРР інформував ВУЦВК про те, що в колгоспах «панують споживчі настрої», а розподіл «провадиться за їдоцькими нормами»¹⁰.

Селяни не поспішали молотити зернові, щоб уникнути хлібозаготівель до розподілу хліба. «Хочемо – дамо хліба, а хочемо – не дамо; а коли дамо, то лише стільки, скільки буде товарних лишків за нашими розрахунками»¹¹, – говорили колгоспники артiлі «П'ятирічка» Чубарівського району на Запоріжжі. Вони хліб здавали державним заготівельним органам відповідно до «зобов'язань», а також згідно з контрактом про поставку зерна селянами-одноосібниками із власних господарств. Вони представляли групу «контрактантів», тобто селян-господарів, які засіяли конкретну площу для реалізації зернових на тих чи інших умовах: грішми, в обмін на промислові товари.

Жнива, тобто косовиця зернових, завершилася фактично в серпні 1930 р.: на 10 серпня було скошено 94,9% посівів озимих та ярих культур, в Степу навіть 99,3%, на Лівобережжі – 98,1%, на Правобережжі – 87,5%, на Поліссі – 78,5%¹². За підрахунками українських істориків валовий збір зернових у 1930 р. становив 22,8 млн т, з них – селянським господарствам належало 13,6, колгоспам – 8,2, радгоспам – 1,0 млн т¹³. Основним виробником хліба залишалися самодіяльні селянські господарства.

Організаційні форми хлібозаготівель виникли та були опробовані ще у 1928/29 р., але на час масової колективізації та створення колгоспів їх застосовували обережно, щоб не залякувати селян. Для колгоспів встановлювали державний хлібозаготівельний план, а також для індивідуального сектору, формально враховуючи валовий збір і «товарові лишки». Основним об'єктом впливу хлібозаготівельних органів були «куркульсько-заможницькі господарства», яких «примушували» виконувати «тверді завдання». Преса інформувала про вилучення хліба у «куркулів», про їх спеціальне оподаткування, про депортації за невиконання твердого завдання. Якщо до «твердоздавців» застосовували репресивні заходи згідно з генеральною лінією партії про посилення класової боротьби, то примусові хлібозаготівлі в колгоспах вважалися восени 1930 р. «лівими» заскоками. Так, в с. Вознесенці Мелітопольського району «виявилось» 54 куркульські господарства, яким «довели плани до двору», а до колгоспу в Олександровелдi, в якому було об'єднано 90% господарств села, довели план, що втричі перевищує товарові лишки»¹⁴. Селян, яким було доведено план до двору, не приймали до колгоспу, доки вони його не виконували. За невиконання плану продавали майно. Укрколгоспцентр заборонив 4 листопада 1930 р. «приймати в члени колгоспу господарства, що їм доведено план хлібозаготівель до двору, доки вони не виконають твердих завдань»¹⁵. За бездіяльність і незабезпечення виконання хлібозаготівельного плану «було звільнено секретарів Білозерського, Старокерменчицького, Царичанського райкомів партії, тобто покаранню підлягали не лише виконавці плану – селяни, а також організатори хлібозаготівель. Вони зверталися з листами до вищих органів влади, пропонуючи зменшити державні зобов'язання. Зокрема, правління артiлі «Спільна праця» Іванівської сільради Горишинського району Донбасу, очолюване 25-тисячником Ю.С. Горним, констатувало наступний факт: «Слід сказати, що проти плану хлібозаготівлі минулого 1929 року при однаковій врожайності, у цiм 1930 році план дано на 300% більше». План хлібозаготівлі призначали адміністративно: «Приймайте, хоч не хочете!»¹⁶. Колгосп залишився без фуражного та продовольчого зерна.

Хлібозаготівельний план для України з врожаю 1930 р. спочатку становив 440 млн пудів, у тому числі пшениці 199 млн, жита – 91 млн, тобто 290 млн пудів продовольчих культур¹⁷. У вересні план збільшили на 50 млн пудів, а в січні 1931 р. зменшили на 9 млн, відтак остаточний обсяг хлібозаготівель становив 481 млн пудів (7,8 млн т)¹⁸. 24 грудня 1930 р. газета «Комуніст» інформувала країну про виконання річного плану хлібозаготівель: в АМСРР – на 99,6%, Степу – 85,9%, на Лівобережжі – на 99,2%, Правобережжі – на 94,8%, Поліссі – на 95,5%¹⁹. Підкреслювалося, що «колгоспи виконали річний план хлібозаготівель на 90,2%, індивідуальний сектор – на 89,2%»²⁰. Державні заготівельні контори використовували «спеціальні форди промкрану» для стимулювання хлібозаготівель. Визнано було «незадовільним» стан щодо виконання твердих завдань від «куркульсько-заможних господарств».

Хлібозаготівельний план 1930 р. був «розверстаний» по соціально-економічним секторам: з 7,8 млн т одноосібники («твердоздавці» і «контрактанти») мали відвантажити 4,3 млн т, колгоспи – 2,3 млн т, радгоспи – 0,4 млн т, млини 0,8 млн т мірчука²¹. В офіційних даних Укрколгоспцентру чи Наркомзему, які друкувалися, зустрічався термін «хлібозаготівлі селянського сектору», тобто колгоспів та одноосібників. До останніх належали «твердоздавці» та «контрактанти», які вирізнялися не лише обсягом хлібопостачання, а й механізмом його нарахування. «Тверде завдання» встановлювала сільрада шляхом експертного обстеження стану селянського двору (наявності посівної площі, реманенту, худоби тощо), яке перевищувало норми інших селян-одноосібників. Враховуючи той факт, що «тверде завдання» стосувалося «куркульсько-заможних верств селянства, воно виконувало функцію соціальної чистки та політичного терору. «Контрактанти», тобто селяни, які уклали угоду із сільською радою на вирощування зернових та їх реалізацію згідно з контрактом, також перебували в стані залежності, але обсяг залежав від врожаю. Контрактація озимого клину з перспективою на врожай 1931 р. була примусовою.

Загальний обсяг «твердого завдання» в хлібозаготівлях 1930 р. становив 0,8 млн т, тобто майже п'яту частину державного завдання для одноосібного сектора, але питома вага «куркульсько-заможних» селян після хижацької політики розкуркулення зменшилася, відтак хлібозаготівельний тягар був надто руйнівним. «Я з своєю родиною користувався землею в розмірі коло 4 дес.[ятин] землі на 4 їдців, – писав селянин П.П. Паравишников до ВУЦВКу 31 грудня 1930 р. – згідно хлібозаготівчому плану на мій двір повинно було внести 58 пудів хліба. Я вніс належний хліб, але через декілька тижнів знов одержав відношення від сільради, що я повинен внести на протязі 24 год. ще 166 пуд. хліба.

З огляду на те, що із засіяної землі 4 га півтори десятини загинуло, про що був складений відповідний акт, я не мав змоги внести накладений на мене хліб, тому що частину хліба ми поїли, а частину залишили для посіву. Цей план до двору, що був мені доведений, я не мав ніякої змоги виконати, про що я доводив до сільради, яка не звернула на це ніякої уваги»²². Його засудили до 5 років позбавлення волі як «експертника» і «твердоздавця». Селян, які не виконували подібних завдань, оголошували куркулями, депортували, позбавляли землі та майна. 23 лютого 1931 р. «засівна трійка» Новоград-Волинського району позбавила землі

9 селянських господарств Миколаївської сільради як «експертників» за невиконання «твердого завдання», а загалом депортували 94 господарства²³.

Особливістю хлібозаготівельної кампанії 1930/31 р. було те, що вона відбувалася в умовах масової колективізації. Створення колгоспів і максимальне залучення селян до них розглядалося як засіб швидкого вирішення зернової проблеми та «кризи хлібозаготівель». Основний обсяг хлібозаготівель припадав на одноосібний сектор, але вилучення селянського хліба відбувалося «незадовільними темпами», восени 1930 та особливо протягом першої половини 1931 р. На 1 березня 1931 р. колгоспи об'єднали 48,5% селянських господарств України, а в Степу – 72,1% та 71,1% орної землі, де налічувалося 10985 колгоспів, тобто майже половина їхньої кількості. На Поліссі було колективізовано 19,3% господарств²⁴, хоча вони не впливали суттєво на хлібозаготівлі, позаяк район не належав до зернових. 10 квітня 1931 р. колгоспи об'єднали 61% господарств, тобто 2,9 млн дворів, а також 64% орної землі: в степових районах – 82,6%, на Лівобережжі – 63,5%, на Правобережжі – 55,1%, на Поліссі – 29,1%²⁵.

Темпи колективізації зростали, а обсяги хлібозаготівель мали власну динаміку, зумовлену можливостями соціально-економічних секторів. Так, протягом червня–вересня 1930 р. було заготовлено 2,9 млн т, за жовтень–грудень – 4,1 млн т, за січень–березень 1931 р. – 0,3 млн т, а загалом на 1 квітня 1931 р. засипали до державної комори 7,4 млн т²⁶. За квітень заготовили 33 тис. т, за травень 1931 р. – 88 тис. т пшениці, а на 1 червня 1931 р. 7,4 млн т, з них 5,1 млн т продовольчих культур – пшениці та жита²⁷. Річний план заготівель продовольчого зерна недо виконали на 330 тис. т. Виконання хлібозаготівельних завдань секторами виявилось напруженим: колгоспи заготовили на 1 червня 1931 р. 2,2 млн т або 97,7% річного плану, радгоспи – 430 тис. т (104,9%), індивідуальний сектор – 4 млн т (93,8%), недодав 270 тис. т, «контрактанти – 2,5 млн т (106,5%), «твердоздавці» 641 тис. т (81,1%), а разом з надходженням мірчука Україна заготовила 7,4 млн т – 94,6% річного плану²⁸. Твердоздавці, незважаючи на репресії та адміністративно-податковий тиск, не виконали річних завдань: в АМСРР селяни здали за «твердими завданнями» 21,4 тис. т (86,8% плану), в Степу – 161,9 тис. т (90,6%), на Правобережжі – 152,6 тис. т (87,3%), в Поліссі – 29,6 тис. т (91%)²⁹.

Четверта хлібозаготівельна кампанія за роки першої п'ятирічки розпочалася з перших днів жнив 1931 р., тобто з липня. Збір зернових, судячи із сучасних наукових даних українських істориків, становив тоді 17,7 млн т, з них – селянського одноосібного сектору 5,8, колгоспів – 10,6, радгоспів – 1,3 млн т³⁰. Хлібозаготівельний план, незважаючи на значно менший валовий збір зернових в Україні порівняно з попереднім роком, виявився на 30 млн пудів більшим. Голова ВУЦВКу Г.І. Петровський в листі до В. Молотова і Й. Сталіна від 10 червня 1932 р. зазначав, що, «взявши до виконання 510 млн пудів хлібозаготівель на Україні, ЦК КП(б)У винен в тому, що він без вагань це зробив»³¹. Нереалістичний підхід до встановлення річного обсягу хлібозаготівель означав форсування темпів його виконання, а з іншого боку застосування карально-репресивних методів. Правління колгоспів, а на них лягав основний тягар хлібоздавання, визнаючи необхідність виконання плану, водночас висловлювалися про персональність його «вивершення». Одноосібники скаржились, що сільрада позбавляла їх майна, хліба,

«осудила своєю постановою на голодну смерть»³². Так було не лише на Уманщині, а в багатьох селах України.

Серпневі п'ятиденки хлібозаготівель 1931 р. виявили нові форми прискореного вилучення зерна: конвеєрна система здавання хліба державі, зустрічні плани, буксирні бригади. Так, колгоспи Лозівського району на Харківщині, «застосувавши майже по всіх колгоспах конвеєрну систему здачі хліба державі безпосередньо з-під молотарок», закінчили жнива наприкінці липня. «За таким прикладом організували свою роботу інші райони, – зазначалося в циркулярах Наркомзему УСРР наприкінці серпня 1931 р., – а саме: Березівського, Барвенківського, Синельниківського, Сталіндорфського, Павлоградського, Нижньосірогозького, Михайлівського, Томаківського, Великовисківського, Великопетиського, що жваво розгорнули молотьбу, внаслідок чого до 27 липня з перебільшенням виконали свої липневі плани хлібозаготівлі»³³. Прагнення «перевиконати плани» стало характерною ознакою літнього періоду хлібозаготівельної кампанії, тому всіляко підтримувалися соцзмагання, ударництво, відрядництво і «червоні валки». Останні використовували для забезпечення конвеєрної системи, тобто для безперешкодного вивезення зерна з-під молотарок до комор, а звідти до залізниць або портів.

Хлібозаготівельна кампанія 1931 р. відбувалася під гаслом «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм», а також в умовах завершення масової колективізації. Якщо у жовтні 1930 р. колгоспи виконали 57,2% річного плану хлібозаготівель, то 20 жовтня 1931 р. 68,7%, а в абсолютних числах – у 1930 р. 1,3 млн т, у 1931 р. – 3,3 млн. т³⁴. Одноосібний сектор виконав 56,6% річного плану, а загалом з 383 районів УСРР виконання річного завдання було таким: на 40% обсягу виконали 42 райони, від 41 до 60% – 99 районів, від 61–85% – 166 районів, від 86 до 99% – 52 райони, від 100% і більше – 24 райони³⁵. З метою швидкого вивезення хліба та надання хлібозаготівлям політико-ідеологічного дійства організували так звані «червоні валки», тобто транспортні та гужові засоби перевезки селянського хліба до комор і залізниць. Під час хлібозаготівель 3346 колгоспів висунули «зустрічні плани», 3409 оголосили соцзмагання, 2599 заснували буксирні бригади, діяло 626 «червоних валок». Вони «викачували» колгоспне, радгоспне і селянське зерно, не залишаючи для харчування та посіву.

Громадські буксирні бригади, ініціатором створення яких був сам „вождь народу”, з'явилися спочатку в районі Каховки і Тирасполя – 14 міжрайонних буксирів. Вони займалися організацією хлібозаготівель, з'ясовували причини та обставини невиконання планів, виявляли «хлібні ями», формували транспортні «червоні валки», приймальні пункти хліба. Так, Київський район організував буксирну бригаду, яка протягом жовтня 1931 р. «допомагала» виконувати хлібозаготівлі у Вишневському, Фастівському, Володарському, Таращанському, Кагарлицькому районах, а за даними 184 районів, де було 10750 колгоспів, діяло 1492 буксирні бригади на допомогу колгоспам, які «відставали в хлібозаготівлі», та 1420 бригад для «допомоги односібникам»³⁶.

Соціально-економічні наслідки форсування хлібозаготівель (конвеєрна система, «червоні валки», буксирні бригади, самообкладання, «тверде завдання» тощо) призвели до голоду, перші випадки якого почали з'являтися восени 1931 р.

Зокрема, учні Печерської школи Брацлавського району Вінниччини повідомляли ВУЦВК про те, що «ми пропадаємо з голоду... всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки там, хто має трудовні»³⁷. Селяни залишали колгоспи, а одноосібні шукали порятунку поза селом. В с. Анополь Тульчинського району, як писав активіст сільради М.П. Біленький, 25 грудня 1931 р., «хлібозаготівельна кампанія пройшла незадовільно, виконання якої складає по селу 61%, а по твердих завданнях лише 34%. Кволе виконання хлібозаготівлі, а зокрема по твердим завданням пояснюється неправильним і нечітким керівництвом з боку Тульчинського РВК, а саме: з практики довгорічної роботи на селі я передбачав, що куркульська частина від хлібозаготівлі в цьому році особливо буде ставити опір, тому я вносив пропозиції, щоб при дорученні зараз же накладали арешт на хлібну доведеність для забезпечення виконання накладених на них завдань. РВК на це згоди не дав, а сказав, що до скінчення терміну хліба вилучати не можна, а крім цього не було договореності відносно проценту господарств, спочатку 6%, а після 4%, що примушувало доводити три рази тверді завдання»³⁸. Подібних листів надходило дуже багато до приймальні ВУЦВКу.

Наприкінці грудня 1931 р. колгоспи здали державі 4,4 млн т, виконавши 87,3% обсягу річного плану, а в хлібозаготівельну кампанію 1930/31 р. 2,1 млн т, хоча мали кращий врожай; «твердоздавці» дали 186 тис. т або 88,7% до плану, одноосібний сектор разом 1,4 млн т, що становило 72% завдання, радгоспи – 376 тис. т або 70% річного плану хлібозаготівель³⁹. Протягом другої половини 1931 р. в Україні було заготовлено, якщо врахувати 0,7 млн т мірчука, близько 7 млн т хліба, що становило загрозу для повноцінного забезпечення харчування сільського населення, здійснення нормальної посівної та відповідного утримання худоби. Хлібозаготівлі тривали до весни 1932 р., але без суттєвих зрушень. За січень–лютий 1932 р. з колгоспів вилучили до хлібозаготівель близько 400 тис. т, з «твердоздавців» лише 13 тис. т, з одноосібного сектора 150 тис. т, з радгоспів 49 тис. т збіжжя⁴⁰.

Продовження хлібозаготівель до кінця травня 1932 р. вплинуло на недосів та призвело до масового голодування сільського населення. Катастрофічне становище українського селянства достатньо вичерпно висвітлюють збірники документів та матеріалів. 23 лютого 1932 р. Г.І. Петровський запропонував політбюро ЦК КП(б)У звернутися до ЦК ВКП(б) з проханням видати постанову про припинення хлібозаготівель в Україні та оголошення вільної торгівлі⁴¹, але вона не була ухвалена. Вилученню підлягало все зерно, тому бракувало насіння колгоспам, селянам-одноосібникам, радгоспам. В одноосібному секторі уповноважені застосовували «червоні токи», тобто скошували пшеницю та жито на присадибних ділянках, обмолочували примусово та вивозили до хлібозаготівель. На Вінниччині з колгоспниками не розраховалися 41,9% колгоспів на березень 1932 р., тобто колгоспники не мали «колгоспного хліба»⁴². Блюзнірська телеграма С.В. Косіора від 17 лютого 1932 р. про те, що Україна не потребує насіннєвої допомоги деструктивно позначилася на сівбі, а 18 березня Косіор та Чубар підписали постанову про припинення заготівель в колгоспах, зосередивши увагу місцевих органів «на виконанні планових завдань щодо посівної кампанії»⁴³. Було також запропоновано дивний спосіб мобілізації насіння: «із хлібних ресурсів, що були розподілені і

знаходяться в особистому розпорядженні колгоспників, в спосіб позики, яка має бути обов'язково повернута натурою з нового врожаю»⁴⁴. Позику ніхто не повертав, бо і надавати було нічим. Колгоспники хліба не мали, бо здали його до хлібозаготівель, а від колгоспів не одержали, бо на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 28 березня 1932 р. говорилося про необхідність «завершити остаточно розподіл доходів 1931 р.»⁴⁵. Колгоспи, судячи з контрактаційних угод, мали здавати 25–30% продукції за середнього врожаю⁴⁶, однак вилучали не лише так звані «товарні лишки», а також «натуральні фонди споживання» та насіння. Траплялися випадки, коли «розпускали» колгосп за невиконання «зобов'язань перед державою», нараховуючи «бувшим колгоспникам» сільгосподаток, страховку, самообкладання «як одноосібникам»⁴⁷. Якщо колгосп, за контрактом з МТС чи державними заготівельними конторами, зобов'язувався здати третину збору зернових, то «одноосібник-контрактант» мав здати 8 ц з 1 га, хоча здавав 7,2 ц, а колгоспи деяких районів України відвантажували 5–6 ц з га⁴⁸. На початку липня 1931 р. Українське управління держінспекції за якістю визначило середню врожайність пшениці 5–8 ц з га, жита 3–9 ц з га, ячменю 3–5 ц з га⁴⁹. Виявляється, що у селян та колгоспів забирали увесь врожай, не залишаючи нічого. Вилученням хліба займалися 2599 буксирних внутріколгоспних бригад, 5393 колгоспних бригад для роботи серед одноосібників та 224 спеціальних жіночих бригад⁵⁰. Так, у січні 1932 р. в с. Бжільному Теплицького району на Вінниччині буксирна бригада провела обшук 400–500 колгоспників, оштрафувала частину з них на 50–100% трудоднів, 35 виключила з колгоспу, а в 6% «куркулів» забрала все: зерно, борошно, немолочені снопи, м'ясо, сало⁵¹. Подібні факти, як свідчать опубліковані та архівні документи, стали звичним і масовим явищем в українському селі.

Жахливим наслідком хлібозаготівель 1931/32 р. став голодомор в селах України. 10 лютого 1932 р. секретар комсомольського осередку з с. Полонисте Бабанського району Вінниччини Пастушенко писав Й. Сталіну про те, що «починають вмирати з голоду люди, пухнуть, діти кажуть «хліба, хліба»⁵². 8 травня 1932 р. Вінницький обласний відділ ДПУ інформував обком партії про «збільшення голодування в багатьох селах Тростянецького району з наслідками опухання та смертей»⁵³. Весною 1932 р. було виявлено випадки людодства, а в с. Дмитрушках Уманського району «немає такого дня, коли б не вмирало 5–6 чоловік від голодної смерті», а недоїданням були «охоплені всі села району»⁵⁴. 21 травня 1932 р. ЦК КП(б)У надіслав обкомам партії телеграми про надання продовольчої допомоги 39 районам, які «перебувають в найбільш тяжкому стані»⁵⁵. У травні, судячи з листа В. Чубаря до Й. Сталіна, був 61, а на 10 червня «мінімум 100 районів», населення яких голодувало та вимагало допомоги⁵⁶. Голова уряду України не приховував факту голоду, підкресливши, що випадки «недоїдання спостерігалися уже в грудні–січні як серед одноосібників (особливо серед тих, господарства яких розпродали до підвалин, враховуючи і дрібні речі, за невиконання завдань по хлібу), так і серед колгоспників, особливо багатосімейних»⁵⁷. Динаміка голодомору, тобто випадків опухання та смерті селян, неухильно зростала. «З березня–квітня, – наголошував В. Чубар, – недоїдаючих, голодуючих, пухлих та помираючих з голоду у кожному селі налічувалося уже десятки і сотні; появились

кинуті батьками діти і сироти»⁵⁸. Дуже сумна результативність виконання державних хлібозаготівельних завдань.

Отже, підсумовуючи дослідження форм та методів здійснення хлібозаготівельних кампаній 1930/31 та 1931/32 р. в Україні, слід визнати їх перманентний характер, коли одна завершувалася, а інша уже розпочиналася. Масові форми та карально-репресивні методи вилучення хліба в колгоспах, колгоспників, одноосібних господарствах та радгоспах і мірчука на млинах стали основною причиною голодомору, котрий розпочався фактично з січня 1932 р., а ранньої весни набув руйнівного поширення в українських селах. Хлібозаготівлі 1930–1931 рр. супроводжувалися масовою колективізацією та розкуркулюванням, що пришвидшило катастрофічні соціально-економічні наслідки.

---

¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 354.

² Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 172.

³ Там само. – С. 171.

⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 265–295, 447–456.

⁵ Там само. – С. 449.

⁶ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 2. – К., 2006. – С. 158.

⁷ Козацька Т.Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.): Автореферат дис... к. і. н. – Черкаси, 2006. – 20 с.

⁸ Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 226.

⁹ Там само. – С. 227.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – С. 228.

¹² Там само.

¹³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 449.

¹⁴ Колективізація і голод на Україні... – С. 243.

¹⁵ Там само. – С. 245.

¹⁶ Там само. – С. 246.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1654. – Арк. 6.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Колективізація і голод на Україні... – С. 254.

²⁰ Там само.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1654. – Арк. 6.

²² Колективізація і голод на Україні... – С. 257.

²³ Там само. – С. 284.

²⁴ Там само. – С. 302.

²⁵ Там само. – С. 326–327.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1654. – Арк. 9.

- 27 Там само.
28 Там само. – Арк. 7.
29 Там само. – Арк. 8.
30 Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 449.
31 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... – С. 197.
32 ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 144. – Арк. 221–222.
33 Там само. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1657. – Арк. 48–49.
34 Колективізація і голод на Україні... – С. 352.
35 ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1654. – Арк. 2.
36 Там само. – Спр. 1657. – Арк. 34–40.
37 Колективізація і голод на Україні... – С. 365.
38 Там само. – С. 371.
39 ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1665. – Арк. 70.
40 Там само. – Арк. 194.
41 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
– С. 121.
42 Там само. – С. 125.
43 Там само. – С. 133.
44 Там само.
45 Там само. – С. 141.
46 Там само.
47 Колективізація і голод на Україні... – С. 390.
48 ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1657. – Арк. 58–59.
49 Там само. – Спр. 1644. – Арк. 97.
50 Колективізація і голод на Україні... – С. 395.
51 Там само. – С. 399.
52 Там само. – С. 415.
53 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... –
С. 160–161.
54 Там само. – С. 164.
55 Там само. – С. 171–173.
56 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... – С. 200.
57 Там само. – С. 201.
58 Там само.